

УДК 911.3

Костащук І.І.,
кандидат географічних наук, доцент,
докторант кафедри географії України та регіоналістики
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ РЕЛІГІЙНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ: СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ КОНТЕНТ

У процесі написання статті розкрито вплив різних географічних чинників на процес формування релігійного простору та його складників у світлі суспільно-географічного дослідження. Виокремлено вплив історико-географічних, природно-географічних, суспільно-географічних та інших груп чинників. Особливо виділено вплив соціально-географічного складника суспільно-географічних чинників, серед яких окремо виділено помітний вплив демографічних та етнонаціональних особливостей населення окремих регіонів.

Ключові слова: релігійний простір, конфесійний простір, чинники формування релігійного простору, чинники формування конфесійного простору.

В процессе написания статьи раскрыто влияние различных географических факторов на процесс формирования религиозного пространства и его составляющих в свете общественно-географического исследования. Выделено влияние историко-географических, природно-географических, общественно-географических и других групп факторов. Особенно выделено влияние социально-географической составляющей общественно-географических факторов, среди которых отдельно рассмотрено влияние демографических и этнонациональных особенностей населения отдельных регионов.

Ключевые слова: религиозное пространство, конфессиональное пространство, факторы формирования религиозного пространства, факторы формирования конфессионального пространства.

Kostaschuk I.I. FACTORS OF FORMATION OF RELIGIOUS SPACE OF UKRAINE: SOCIAL AND GEOGRAPHICAL CONTENT

The influence of various geographical factors on the process of formation of the religious space and its components in the light of socio-geographical research is learnt in this article. The influences of historical-geographical, natural geographic, socio-geographical and other groups of factors are singled out. Particular emphasis is placed on the influence of the socio-geographical component of socio-geographical factors, among which the marked influence of demographic and ethno-national characteristics of the population of certain regions is singled out.

Key words: religious space, confessional space, factors of formation of religious space, factors of formation of confessional space.

Постановка проблеми. Релігійний простір відіграє чималу роль у процесі формування та перебігу багатьох суспільних процесів, а саме: демографічних, політико-електоральних, культурно-побутових, економічних, соціальних та інших. Проте його формування залежить від багатьох чинників, які в тій чи іншій мірі позначаються на формуванні складників релігійного простору, що визначається розподілом населення за конфесійним складом, атеїстами, агностами та акірхами. Дослідження чинників формування релігійного простору в суспільно-географічному контенті дозволяє зрозуміти його територіальні (регіональні) відміни та робити прогнози щодо змін як в короткостро-

ковій, так і довгостроковій перспективі, що, у свою чергу, дозволить простежити вплив на різні суспільні процеси та скласти відповідні стратегії їх протікання. Тому тема дослідження є актуальною, має високу наукову та практичну значимість.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні із впевненістю можна стверджувати, що у світі помітними темпами розвивається досить молода суспільно-географічна наука – географія релігії, об'єктом дослідження якої виступає релігійний простір. В Україні дослідженню теоретико-методологічних основ становлення та функціонування географії релігій як самостійної суспільно-географічної

дисципліни, присвячені роботи О.Г. Топчієва, О.І. Шаблія, Л.Т. Шевчук, А.С. Ковальчука, О.Г. Кучабського, С.В. Павлова, К.В. Мезенцева, О.О. Любіцевої, В.О. Патійчука, Л.В. Ключко, І.І. Косташука, Ю.Л. Когатька, Л.В. Атаман та багатьох інших. Проте дослідженню саме чинників формування релігійного простору, як і суспільно-географічної, так і філософської, теологічної (богословської), соціологічної та релігієзнавчої дефініції, приділена досить мала увага. В окремих працях зазначених вчених проводяться наукові дослідження чинників формування релігійної сфери, що має інше наукове трактування, наповнення та значення. Тому виконане дослідження відзначається своєю науковою новизною.

Постановка завдання. Метою проведення даних наукових досліджень було передбачено виокремлення основних чинників та їх об'єднання в групи, що мають найпомітніший вплив на формування релігійного простору України та окремих її регіонів. Відповідно до мети перед нами було поставлено такі завдання: 1) обґрунтувати вплив на релігійний простір таких груп чинників, як: природно-географічні, історико-географічні, суспільно-географічні, економіко-географічні та соціально-інформаційні (медійні) чинники; 2) провести ретроспективний аналіз їхнього впливу на формування релігійного простору України від найдавніших часів до сьогодення; 3) розробити періодизацію формування релігійного простору України та виокремити роль окремих чинників під час кожного хронологічного відрізка.

Виклад основного матеріалу дослідження. Релігійний простір будь-якої території сформувався в процесі складного історичного, культурного, соціального, природно-географічного розвитку. В залежності від тих чи інших чинників та умов, що склалися і проявлялися на певних територіях, сформувався етнічний, соціальний та релігійний склад населення.

Слід відмітити, що релігійний простір не є усталеним для конкретної території, а підлягає змінам, які виникають або можуть виникати внаслідок прояву різних чинників. Так, для прикладу, релігійний простір Західної України в період XIII–XVI століть суттєво відрізнявся від такого простору в період від початку

XVII століття і до сьогодення, що пов'язано з прийняттям Брестської унії в 1596 році та утворенням і поширенням греко-католицької церкви. Проте в кожному із цих двох періодів можна виділяти ще окремі періоди, коли відбувалися значні зміни в релігійному просторі цієї частини України. Так, заборона УГКЦ в 1945 році призвела до зменшення ролі греко-католиків у релігійному житті країни, особливо Галичини, аж до 1989 року. Тут значну перевагу, через вплив політичної системи, отримала православна церква. З дозволом вільного віросповідання та проголошенням незалежності України релігійний простір набув структури, яку мав у довоєнний період Другої Світової війни. Як бачимо, формування релігійного простору може відбуватися внаслідок різних груп чинників, які в історичному плані в той чи інший час чи на тій чи іншій території мали свій визначальний вплив.

На нашу думку, всі чинники, що визначають процес генезису релігійного простору, варто об'єднати в наступні групи:

1) природно-екологічні, які проявляються, насамперед, у всебічному впливові природи на життєдіяльність людини, виникненні природних, антропогенних та техногенних катастроф і катаклізмів, які призводять до виникнення сакральних місць, а також на саморегуляцію та функціонування соціогеосистем;

2) історико-політичні, що, перш за все, визначають процес формування території України та окремих її регіонів, а також їх підпорядкування різним державам та політичним системам. Ця група чинників завжди мала і має визначальний вплив на формування саме релігійного простору як частини соціального простору;

3) суспільно-географічні чинники простежуються, насамперед, у формуванні суспільних, етносоціальних, культурно-побутових, етнодуховних та інших відносин у межах суспільства як складної, самодостатньої сукупності людей, що об'єднуються між собою переліченими відносинами на певному етапі історико-географічного розвитку;

4) соціально-економічні чинники, які проявляються в демографічній обстановці та рівні життя населення, його економічній та фінансовій спроможності, особливостях

зайнятості в різних сферах, рівні безробіття, міжнародних економічних відносинах та стану розвитку окремих галузей господарського комплексу;

5) інформаційні (медійні) чинники, які, особливо в наш час, є досить важливими в процесі релігійної пропаганди (просвітництва, місіонерства, паломництва тощо), а також підвищенні соціального сприйняття того чи іншого релігійного напрямку чи конфесії (рис. 1).

Природно-екологічні чинники на початку зародження вірувань населення мали найбільший вплив. З часом, коли наука змогла пояснити наукові процеси та явища, вплив природи на формування релігійного простору та власне світогляду населення помітно знизився. Сьогодні ми можемо стверджувати про те, що природі чинники мають досить важливий і помітний вплив на формування мережі культових споруд та сакральних місць. Так, в працях багатьох вчених (Ж. Боден, Ш. Монте-ск'є, Г. Бокль, О. Гумбольдт, І. Гердер, К. Ріттер, М. Блок, Л. Февр, Ф. Бродель, Е. Семпл, В. Хельпах, С. Рудницький, Л. Гумільов, В. Ключевський, А. Хулькранц, П. Фікелер, К. Троль, М. Швінд, П. Дефонтен, Е. Ісаак, Д. Софер, Г. Ріншеде, П. Герліц, М. Клекер, М. Харріс та багато інших) доведено вплив природи не тільки на появу самих вірувань та релігійних обрядів, але й на формування самої структури, функцій та діяльності окремих релігійних конфесій, напрямів та течій. Більшість сакральних місць має чітко визначені свої орографічні та гідрографічні особливості – це так звані святі джерела (наприклад, джерело святої Анни у с. Онішківці Тернопільської області) та святі гори (Аннина гора з монастирем у м. Вашківці Чернівецької області, Святі гори у Донецькій області тощо).

Екологічний стан природного середовища також має свій помітний вплив на релігійну діяльність та сакральність ландшафту. Для прикладу, тридцятикілометрова зона відчуження стала не тільки місцем екологічного забруднення, але й набула сакральних властивостей. Тут сьогодні є діючий монастир, декілька храмів, де проводяться богослужіння. Проте їх відвідуваність є незначною, і можна стверджувати, що техногенна екологічна катастрофа призвела до помітного зниження релі-

гійної діяльності всіх конфесій, напрямів та течій на даній території.

Історико-політичні чинники сьогодні відіграють найважливішу роль у процесі формування релігійного простору та особливо його конфесійної складової частини. Внаслідок перебігу тих чи інших історичних процесів та подій на певних територіях склалися різні складники релігійного простору, які можна прослідковувати тривалий час у суспільстві. Так, радянський атеїстичний період дотепер відчутний у релігійній активності населення регіонів України, питомій вазі атеїстів, агностів та акірхів (тих, хто вірить у Бога чи Вищі Сили, але не довіряє жодній конфесії, напряму чи течії). Вплив політичних систем також доводиться тим фактом, що одні держави не відокремлюють діяльність релігійних громад, і цим створюють так звані «політичні» релігії, які мають беззаперечний вплив на суспільство і народ, а інші держави – відокремлюють, не надаючи державної підтримки жодній із конфесій, що вирівнює міжконфесійні протистояння, не створює панівної конфесії і забезпечує демократичні відносини між усіма конфесіями, напрямами й течіями.

Суспільно-географічні чинники мають також помітний вплив на поширення та появу на тій чи іншій території окремих вірувань, сект, деномінацій чи церков. Серед виділених нами груп варто відмітити вплив етнонаціонального складу населення території, її поліетнічності та етноконтактності. Багато вірувань є етнічними і з'являються на окресленій території внаслідок міграційного прибуття етнічних груп. Так у Чернівецькій області появилися в Австро-Угорський період та існують до сьогодні представники Руської православної старообрядницької церкви (Білокриницької згоди), Вірменської православної церкви, Вірменської католицької церкви, іудаїзму різних напрямів, Римо-католицької та Греко-католицької церков, різних груп протестантів та багато інших. Окрім етнічного чинника, серед суспільних важливу роль відіграє рівень розвитку суспільства та його толерантність і демократичність, які в повній мірі дозволяють або ж не дозволяють співіснувати на одній території панівній та малочисельним конфесіям. Тут яскравим прикладом є релігійні проти-

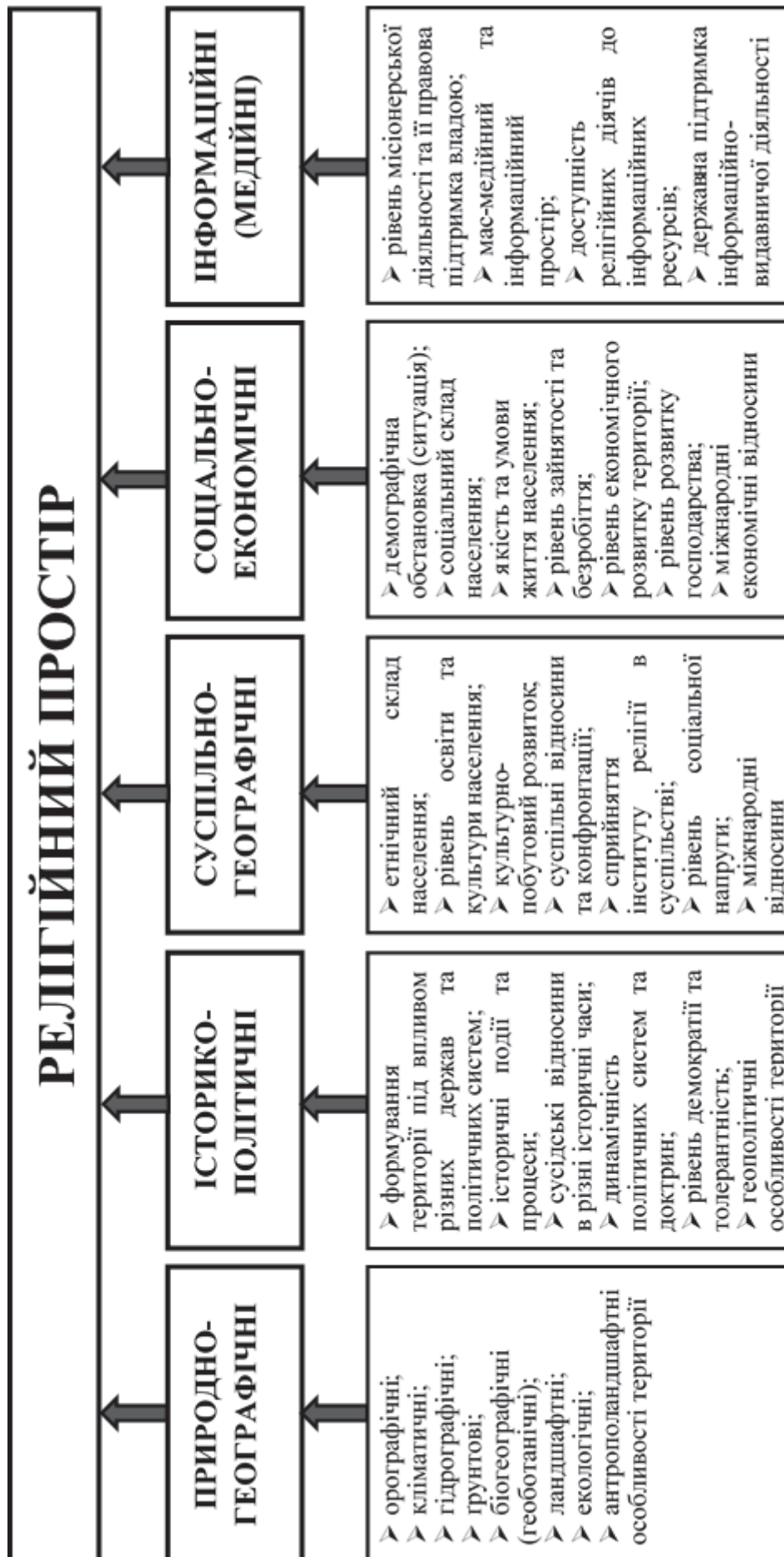

Рис. 1. Чинники формування релігійного простору території

Таблиця 1

**Періоди формування релігійного простору України
від найдавніших часів до сьогодення***

№ п/п	Період	Хронологічні межі періоду	Основні релігійні течії та напрями, конфесії	Основні чинники, що вплинули на формування релігійного простору
1	Дохристиянська (стародавня) доба	Від найдавніших часів до кінця X ст. (988 р.)	Форми язичництва: фетишизм, тотемізм, анімізм, первісна магія	Природні явища, процеси та стихії; розвиток землеробства, мисливства тощо
2	Княжа доба	Кінець X ст. (988 р.) – XIII ст.	Християнство (православ'я), в окремих регіонах зберігається язичництво	Економічний та соціальний розвиток Київської Русі та зміцнення відносин із Візантією
3	Литовсько-польська (литовсько-руська) доба	XIV ст. – кінець XVI ст. (1596 р.)	Християнство (православ'я, католицизм та поява протестантизму (кальвінізм, антитринітаризм, соцініанство)); іслам (Крим та Пд-Сх регіони); іудаїзм	Занепад морально-культурних цінностей у православ'ї та їх розвиток у католицьких державах, що заволоділи більшою частиною України; поділ території України між різними державами; заснування Острозької академії та всіляка підтримка православ'я для його відновлення; Реформація в Польщі та Україні; Кревська (1385 р.), Городельська (1413 р.) та Люблінська (1569 р.) унії; Варшавська конфедерація (1573 р.)
4	Козацько-гетьманська доба	Кінець XVI ст. (1596 р.) – середина XVII ст. (1654 р.)	Християнство (православ'я, католицизм, зокрема греко-католицизм, протестантизм); іслам; іудаїзм	Брестська унія (1596 р.); боротьба між унітатами та православними; козацькі визвольні війни та походи; часткове утвердження православ'я, виступ гетьманів проти католиків обох гілок та протестантів
5	Доба боротьби за українське національне відродження	Середина XVII ст. (1654 р.) – початок XX ст. (1914 р.)	Християнство (православ'я, католицизм, зокрема греко-католицизм, протестантизм); іслам; іудаїзм	Поділ території України між державами із різними релігійними культурами, що було наслідком того, що Україна опинилася в центрі війни Російської імперії із різними державами (Туреччиною, Річчю Посполитою, Кримським ханством, Швецією та ін.); набіги османів та володіння ними окремих територій, національно-культурне відродження; зруйнування Січі та повалення Гетьманщини
6	Міжвоєнний і повоєнний (радянський) період	Початок XX ст. (1914 р.) – кінець 80-х років XX ст. (1989 р.)	Християнство (православ'я, католицизм та протестантизм); іслам, іудаїзм	Перша Світова війна та революції в Росії та Україні; українізація та створення УНР та УАПЦ; розділення української етнічної території та переподіли земель; пропаганда атеїзму; масові репресії проти віруючого населення всіх конфесій; заборона УГКЦ (1945 р.) та більшості протестантських конфесій; Голокост
7	Сучасний період (період незалежної України)	Кінець 80-х років XX ст. (1989 р.) і до сьогодення	Християнство (православ'я, католицизм та протестантизм); мусульманство, буддизм; іудаїзм, язичництво (всього понад 150 конфесій, напрямів та течій)	Проголошення Незалежності України, дозвіл права на вільне віросповідання, інтеграційні та міжнародні зв'язки України з країнами світу; етнічний, політичний та економічний фактори

* складено автором на основі джерела [1]

стояння між християнами та мусульманами в Сирії, християнами, мусульманами та іудеями в Ізраїлі, які призвели до збройних, військових конфліктів. Рівень освіти має також помітний вплив і корелює з рівнем релігійної активності населення. У суспільстві з вищим рівнем освіти спостерігається менша ортодоксальність будь якій конфесії, що призводить до руху соціосистеми в бік поліконфесійності.

Соціально-економічні чинники відіграють одну з важливих ланок формування релігійного простору, адже від них залежить чисельність населення, на яке спрямовує свою діяльність будь яка конфесія, а також спроможність даного населення утримувати громади, які потребують значних капіталовкладень та фінансових витрат. Досить помітний вплив на процес формування релігійного простору має урбанізація: в міських поселеннях менший рівень конфесійності населення та більша питома вага атеїстів, агностів та акірхів у структурі релігійного простору. М. Вебер довів, що рівень релігійності населення також впливає і на економічний розвиток держави чи окремого регіону.

Інформаційні (медійні) чинники досить помітно впливають на формування релігійного світогляду населення, ними проводиться популяризація релігійних свят, звичаїв та обрядів, а також звертається увага на геополітичні аспекти, внутрішні недоліки окремих релігійних конфесій, напрямів та течій.

Як уже зазначалося, релігійний простір формувалася під впливом тих чи інших груп чинників на кожному з етапів становлення і розвитку української державності в процесі історикогенезу. Сьогодні в періодизації історії України серед науковців у галузі історії сформувалися три основні підходи, а саме:

1) хронологічний, який прийнято поділяти на первісну епоху, стародавній світ, середньовіччя, новий та новітній час;

2) за політичними та соціально-економічними ознаками історію нашої держави поділяють на: первісне суспільство, капіталістичне суспільство, радянське або соціалістичне суспільство та сучасне суспільство (суспільство із перехідною (ринковою) економікою);

3) за періодами становлення і розвитку української державності: дохристиянська (стародавня) доба, княжа доба, литовсько-польська (литовсько-руська) доба, козацько-гетьманська доба, доба боротьби за українське національне відродження, міжвоєнний і повоєнний (радянський) період та сучасний період (період незалежної України).

На наш погляд, під час дослідження основних груп чинників, що впливали на генезис релігійного простору, варто використувати третій підхід періодизації історії України, оскільки основні межі даних періодів проведені внаслідок важливих політичних чи державотворчих подій, які в значній мірі призводили до зміни вектору національно-культурного, а отже, і релігійного життя населення. Слід відмітити, що саме такого підходу у своїх дослідженнях і дотримувалася відомий історик, перший президент України Михайло Грушевський.

Отже, розглянемо особливості формування релігійного простору під впливом тих чи інших чинників на кожному періоді становлення і розвитку української державності (табл.1).

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, можна стверджувати, що процес формування сучасного конфесійного простору України був досить тривалим і складним, залежав від багатьох чинників, але в першу чергу – від суспільно-політичної ситуації на території України загалом та в окремих її регіонах. Це призвело до помітних відмін у конфесійній структурі населення різних історико-географічних земель, а саме Галичини, Буковини, Бессарабії, Закарпаття, Волині, Поділля, Таврії, Слобожанщини, Чернігівщини та інших. Процес становлення державності України та формування конфесійного простору має чіткий відбиток і в сучасній структурі конфесійного простору регіонів України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Історія релігії в Україні: навч. посіб. / за ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького П.Л. Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. К.: Т-во «Знання»: КОО, 1999. 735 с.